

TÜRKİYE'YE YERLEŞEN AFGANİSTAN KAZAKLARINDAN DERLENMİŞ TEKERLEME, BİLMECE VE ATA SÖZLERİ

Collected Rigmaroles, Riddles and Proverbs from Afghan Kazakhs

Contines, devinettes et proverbes chez les Kazak-s s'installés en Turquie

Yard. Doç. Dr. Nergis BİRAY*

ÖZET

Halk tarafından meydana getirilen edebiyat ürünleri içinde tekerleme, bilmece ve ata sözlerinin farklı bir yeri vardır. Hem eğlenmeye hem de zekâyı geliştirmeye yönelik olarak günümüze kadar korunmuş olan bu türler, Türkiye dışında gelişen Türk edebiyatlarında da yer almaktadır. Bu mahsullerin tesbit edilmesi, ileride yapılacak olan karşılaştırmalı çalışmalara kaynak teşkil edecektir.

Bu yazıda, Afganistan Kazakları'ndan derlenmiş olan tekerleme, bilmece ve ata sözleri hem asıl hem de Türkiye Türkçesi'ne aktarılmış şekilleriyle verilmektedir. Bu türlerin Kazak Türkçesi'ndeki isimleri ve özellikleri üzerinde de durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Afganistan Kazakları, tekerleme, bilmece, ata sözü.

ABSTRACT

Rigmaroles, riddles and proverbs have different roles in works of folk Literature. Such genres which are entertçining and improving mental abilities have been protected so far, are seen in Turkish literature that developed in other Turkish nations' literatures. Depicting such works, will be basis for further comperative studies.

In this study, rigmaroles, riddles and proverbs from Afghan Kazakhs are given both in its original form and in transcribed version of Turkish. The study also olwells on the names and characteristics of Kazak Turkish.

Key Words

Afgan Kazakhs, rigmaroles, riddles, proverbs.

Milletimizin hayat görüşünü genellikle sade ve samimi bir dille ortaya koyan anonim veya ferdi eserlerden meydana gelen halk edebiyatı içinde tekerleme, ata sözü ve bilmecelelerin farklı bir yeri vardır.

Dış Türk boylarının halk edebiyatı mahsulleri de Türk edebiyatının bütünü içinde önemli bir yere sahiptir. Bu mahsullerin derlenip ortaya konulması yapılacak mukayeseli çalışmalara da ışık tutacaktır.

Bugün çoğunluğu İstanbul Zeytin-

burnu'na, yüzde yirmisi Bursa'ya yerleşmiş olan Afganistan Kazaklarının 5 - 6 hanesi Kayseri'de yaşamaktadır. 1982 yılında Türkiye'ye göç etmiş olan Afganistan Kazaklarının çoğu, bugünkü Kazakistan'da bulunan Kızılorda ve Çimkent şehirlerinden; bir kısmı ise daha önceden göçtükleri Tacikistan'ın Korgantepe şehrinden Afganistan'a geçmişlerdir. Sayıları hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi bulamadığımız Afganistan Kazakları, Kazakistan'daki kıtlık ve zulüm yıllarının ardından meşakkatli bir

* PAÜ Fen-Edeb. Fk. Türk Dili ve Edeb. Bölümü Öğretim Üyesi

yolculuk sonunda 1932-1933 yıllarında Afganistan'a gelmiş ve büyük çoğunluğu Mazar-ı Şerifle Kunduz'a yerleşmişlerdir. 1982'de Türkiye'ye kabul edilen ve ilk önce Kayseri'nin Yenişehir (Beşparmak) Mahallesi'ne yerleştirilen Kazaklarla ilgili olarak İçişleri Bakanlığı Koordinatörlüğü'nde hazırlanan raporlarda, gelenlerin 65 hane, 277 kişi olduğu belirtilmektedir. 1982 yılında kendilerinden derleme yapılan Afganistan Kazak Türkleri, orta ve küçük cüze mensuptur. Aşağıdaki tekerleme, bilmece ve ata sözleri, bu derlemelerden tesbit edilmiştir. Yapılacak çalışmalara katkısı olması amacıyla bu halk edebiyatı mahsulleri hem aslı hem de Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilleriyle verilmiştir.

Tekerlemeler:

Tekerlemeler, ya bir bilmece, masal, halk tiyatrosu veya oyun içinde ya da tek başlarına ortaya çıkan ürünlerdir. Söylenişlerinde vezin, kafiye, seci' ve alliterasyondan faydalanılır. Tekerlemeler; zıtlık, güldürme veya şaşırtmaya dayalı sözlerdir. Belli söz kalıpları içinde ard arda bazen kapalı bazen açık ifadelerle söylenir.¹

Kazak Türklerinde tekerleme "janılpaş" adıyla bilinmektedir. Ahmet BAYTURSUNOĞLU, janılpaşlar hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Janılpaş degen atı janılpaşdan şıqqan. Qatarınan qayta-qayta şapşañ aytqanda, ya til kelmeytin, ya til basqa söz qılıp burıp ketetin sözderdiñ basın qurap, kelistirgen şığarma- janılpaş dep ataladı.

Janılpaş köbinese janılğanda ersi mağınalı söz bolıp şığıp küldirerlik sözder almadı."²

(Janılpaş adı yanılmaktan çıkmış. Sırasıyla tekrar tekrar hızlı bir şekilde

söylendiğinde ya yanlış ya da dil sürçerek söylenen sözlere janılpaş adı verilir. Janılpaşta genellikle yanlış söyleyiş, buna bağlı olarak da yersiz ve anlamsız sözler ortaya çıkar ve gülünç bir duruma yol açar.)

Derlemelerdeki dört tekerleme şunlardır:

Aytay karbay
Aytay karbay degenin
Kaytay karbay
Malındı jabıratıp dalağa
Jartay garbay.

(Aytay karbay
Aytay karbay dediğın
Kaytay karbay
Malını zorla atıp boşa
Cartay karbay)³

Yesevimnin bir jağına opak arttım
Bir jağına kopak arttım
Opağın bolsa kopağın menen
Kopağın bolsa opağın olur.

(Eşeğimin bir yanına çerçöp(?) yükledim
Bir yanına otlar yükledim.
Çerçöpün olursa otların ile
Otların olursa çerçöpün olur.)

Ay bal gaymak
Ay bal gaymak degenim
Kay bal kaymak
Ay bal gaymak
Ay bal gaymak degenin
Kay bal gaymak

(Ay bal kaymak
Ay bal kaymak dediğım
Kay bal kaymak
Ay bal kaymak
Ay bal kaymak dediğın
Kay bal kaymak.)

Şiyirbay şiyirbay şiyirbay kus
Şiyir basına kongan kus
Karkaralay kalban kus
Kaz basına kongan kus

(Şiyirbay şiyirbay şiyirbay kuş
Şiyir başına konan kuş
Hürmetli, hep uçan kuş
Kaz başına konan kuş.)

Bilmeceler:

“Bilmeceler, tabiat unsurları ile bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı; akıl, zekâ veya güzellik nev’inden mücerred kavramlarla dinî konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhâkeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir.”⁴

Bilmeceler manzum veya mensur olabilir.

“Kazaklarda bilmeceye “jumbağ” adı verilir. Jumbağlar çoğunlukla manzum halde söylenirler. Kafiye cümleler halinde söylenenleri de vardır.”⁵

A. BAYTURSUNOĞLU “jumbağ” hakkında şunları yazmaktadır: “Jumbağ degen atı jumuwdan şıqqan: yağni qoldıñ işine bir nârseni jasırıp, jumıp turıp, sonı tap degennen şıqqan. Jumbağta nârseni qolğa jumıp turıp taptırmaydı. Oyda bügip aytpay qoyıp, sol nârsege uqsas nârselerdi siypattap aytıp, uqsastığı boyınşa taptıradı. jumbağ zeyindi ustar-tuwğa paydası bar nârse. Jumbağtıñ negizi tärizdew, yağni nârseniñ siypatın tärizdep aytuw. Mäselen...at bastı, arqar müyizdi, bõri kewdeli, bõken sandı, qus qanattı, qumırsqa izdi, bota tiresekti. (şegirtke)”⁶

(Jumbağ adı yumuktan çıkmış.

Yani elin içine bir şeyi gizleyip yumup onu bul demekten çıkmış. Jumbağta bir nesne ele saklanır ve karşıdakinin bulması için çalışılır. Saklayan kişi nesnenin adını söylemeden ona benzer şeyleri tarif ederek benzerlik yönünden yardımcı olarak nesnenin ne olduğunu buldurmaya uğraşır. Jumbağın zihni açıcı, keskinleştirici faydası da vardır. Jumbağın temeli benzetme, yani nesnenin görünüşünü tarif ederek buldurmaya dayanır. Örnek...: At başlı, koyun boynuzlu, kurt gövdeli, böğü bacaklı, kuş kanatlı, karınca izli, deve dirsekli (çekirge).)

Derlenmiş olan bilmece örnekleri şunlardır:⁷

I. Tabiat ve tabii hadiseler:

Dar darbaz

Bir gümbüz

Bir göbök

Qırq şaşaq

(Hava, Yer, Ay, Yılduz) (417)

(Dar pencere

Bir kümbet

Bir göbek

Kırk saçak)

(Hava, Yer, Ay, Yılduz)

Tamğa tarı jaydım.

(Yılduz) (418)

(Göge darı (mısır) yaydım.)

(Yılduz)

Uzun uzun uz ketti

Uzun boylu kız ketti

Köleñkesi kümüsten

Külüp turğan qız ketti

(Aqqan suv) (419)

(Uzun uzun uz gitti

Uzun boylu kız gitti

Gölgesi gümüştən
Gülüþ duran kız gitti)
(Akar su)

II. İnsan, Hayvan, Bitki:

İnsan:

Qalın gamıs işinde qıyaq⁸ gamıs
Qıyaq gamıs içinde jiltildavıq
Jiltildavıq işinde tıqıldavıq
Tıqıldavıq işinde pııldavıq⁹
(Saş, kirpik, köz, diş, burun) (417)

(Kalın kamış içinde kıyak kamış
Kıyak kamış içinde ciltildavık
Ciltildavık içinde tııldavık
Tııldavık içinde pııldavık.)
(kalın kamış: saş;kıyak
kamış: kirpik; ciltildavık: göz
tııldavık: burun; pııldavık: : diş.)

Jar basında jartilasıq.
(Qulaq) (419)

(Yar başında ııldak.)
(Kulak)

Hayvan:

Basında börigi bar qara puspaq
Üstine ağ ös qartın kiyip alıp
Turadı iki qoln artına ustap
(Alaqağğa) (416)

(Başında börkü var kara başlık
Üstüne bu ak elbiseyi giyip alıp
Durur iki elini arkasında tutup)
(Ala Karga)

Tağna tayaq süyedi.
(Deveniñ quyruğu) (418)

(Gökyüzüne dayak dayanır.)
(Deveniñ quyruğu)

Kışkentay ğana miden tas
Atan tüye köteralmas

(Qaraqurt) (418)

(Küçücük sadece miden taş
Baban deve götüremez.)
(Akrep)

Dübir dübir törtev
Yesen keldi yekev
Qasabay keldi jalğız
Jağasında qundız
(At) (421)

(Patır patır dördü
Kulak geldi ikisi
Vücudu geldi yalnız
Yakasında kunduz.)
(Patır patır dördü: dört ayak ;Kulak gel-
di ikisi: iki kulak; Vücudu geldi yalnız
atın vücudu; Yakasında kunduz: Kuyru-
ğu; Bir camın önünden geçen atın görü-
nüü.)

Astı tas
Üsti tas
Ortası şadırbas
(Tosbaqa) (422)

(Altı taş
Üstü taş
Ortası kocaman baş.)
(Kapumbağa)

Bitki:

Kışkene bala qazanşa
İşi tola palavşa
(Yangaq) (418)

(Küçücük minicik kazancık
İçi dolu pilavcık.)
(Ceviz)

III. Eşya:

Bir adamğa bes adam miñgesiþti
Miñgesip ayta qırdan izdesiþti
(Kalem) (416)

*(Bir adama beş adam bindirmiş
Bindirip sorarak ovidan izlemiş)
(Kalem)*

Bir qus bar babasmanda
Bası tömen
Özine zor keledi sabasqanda
Özimen qas taylasqan
Bir qus bar
Ketedilip alıp janasqanda
(Quduq) (417)

*(Bir kuş var yüce gökte
Başı yüksek (göge doğru)
Kendine zor gelir savaştığında
Kendiyle yakın yükten kurtulan
Bir kuş var
Alır gider ona yaklaştığında.)
(Kuyu)*

Qazıq basında qar turmaz.
(Jumurtqa) (417)

*(Kazık başında kar durmaz.)
(Yumurta)*

Qara sıyırım qaraptur
Qızıl sıyırım jalaptur
(Qazan) (417)

*(Kara sıyırım bakmış
Kızıl sıyırım yalamış.)
(Kazan)*

Ömür ömür ömürden
Jaq qanatım kömürden
Şaşıra degen bir qız bar
Jumırtqası demürden
(Silah) (418)

*(Ömür ömür ömürden
Yan kanadım kömürden
Tüfek denen bir kız var
Yumurtası demirden.)
(Silah)*

Tap tap etti
Astınan kerven ötti
(Elgezer) (419)

*(Tap tap etti
Altından kervan geçti.)
(Elek)*

Aq küşüğim ağ etti
Kötinen boğu sar(ı) etti
(Yiplik) (419)

*(Ak köpeciğim ak etti
Götüyle b...u sarı etti)
(İplik)*

Aq küşüğim iy _aynalıp buğaz boldı
(Yiplik) (419)

*(Ak köpeciğim iş dönüp boğaz oldu.)
(İplik)*

Qatar qatar qaralar qımıldığın
Qırıl qozğan ayağın
Noqta kete bığıl.....
(Makine) (419)

*(Katar katar karalar kımıldayan
Kırıla kırıla kımıldatan ayağın
Nokta gider sıra sıra....
(Makina)*

Jılq etti jimbılğa getti.
(Tüfengiñ tiri) (421)

*(Bir göründü bir kaybıldı.)
(Tüfeğin oku)*

Qaranğı üyde qaban kürki.
(Tiyirman) (421)

*(Karanlık evde kaplan kürkü.)
(Değirmen)*

Qızartıp satdım
Maldatıp aldım
(Yet) (421)

(Kızartıp sattım
Sahiplenip aldım.)
(Et)

Jündüğe jünsüz kirdi.
(Ton) (421)

(Yünlüye yünsüz girdi.)
(Don)

Qarğaz qarğaz
Moyını bir ğaz
Şaqrısam kelmes
Piyade jürmes
(Çılım) (422)

(Karğaz karğaz
Boynu bir kaz
Çağırsam gelmez
Yalnız yürümez.)
(Nargile)

IV. Dinî Unsurlar:

Bes alma bes qolımın arasında
Yekevi künge pisen
Üşevi bir terektin sayasında
(Namaz) (416)

(Beş elma beş parmağımın arasında
İkisi günde pişen
Üçü bir ağacın gölgesinde.)
(Namaz)

Qattama, qattamadan attama.
(Quran) (420)

(Katlama, katlamadan atlama.)
(Kur'an)

Ata sözleri:

Ata sözleri; kısa, kalıplaşmış, özlü cümlelerdir. Halk düşüncesini, felsefesini hikmetli ve özlü bir şekilde ortaya koyarlar. Genellikle manzum olmaları yanında mensur da olabilirler. Söylenecek

düşünce; mecaz, teşbih, istiâre gibi edebî sanatlardan da faydalanarak bazen kapalı bazen de açık bir şekilde ifade edilir.

“.....maddî şekli bir hareket noktası yapan ve ilk söyleyicilerini tesbit edemediğimiz bu dil mahsûlleri, hayat prensibi olacak fikir ve düşünceleri din, ahlâk, hukuk, iktisad, terbiye, gelenek-görenek ile tabiat hâdiselerinden, teknikten vb. çıkacak kâideleri müşahhas-tan mücerrede giden bir yolla, bazen bir fıkra kılığında söz ve yazı ile nesillerden nesillere intikal ettiren hikmetli cümlelerdir.”¹⁰

Kazak Türkçesinde ata sözüne “ma-qal” denilmektedir. “Kazaklarda atasözlerine maqal-mätelder adı verilir. Kazak atasözlerinde konar-göçer hayatın derin izleri görülür. Maqallar, mätellere göre daha uzun ve mânâları daha açık olan sözlerdir. Mätelder ise, daha çok âdet halinde söylenen sözlerdir. “Mezgili jetse muz da erir. (Zamanı gelirse buz da erir.)” **Maqal.** “Özi toysa da közi toymaydı. (Kendi doysa da gözü doymaz.)”. **Mätel.**

Maqal-mäteller kafiyeli sözlerdir. Hatta bazıları iki mısralık manzum söyleyişler halindedir.”¹¹

Ahmet BAYTURSUNOĞLU, maqal ve mäteli ayrı başlıklar altında incelemektedir: “Maqal da taqpaqqa jaqın salt-sanasına säykes ayılğan pikirler. Taqpaqtan köri maqal mañızdı, şımı keledi.

.....

Mätel degenimiz kezine kelgende kesegimen ayılatın belgili-belgili sözder. Mätel maqalğa jaqın boladı. Biraq maqal täciriyyeden şıqqan aqıyqat türinde ayıladı. Mätel aqıyqat jaqın qaramay, ädetti söz esebinde ayıladı.”¹²

(Makal da takpaka (şiiir ve güzel sözler) yakın, geleneikle ilgili değerlere bağılı olarak söylenip gelen fikirler topluluğı. Takpaka göre makal, daha esaslı daha gerçekçidir. ....)

Mätele gelince, güçlü bir ifadeyle söylenen ve herkesçe bilinen sözlerdir. Mätel, makala yakındır. Fakat makal, tecrübelerden elde edilen gerçekler şeklinde söylenir. Mätel gerçekliğine bakmadan âdet sözü şeklinde söylenir.)

Afganistan Kazaklarından derlenmiş olan ata sözleri şunlardır:

Ağaş jas vaktında iyiler.

(Ağaş yaş vaktinde (yaşken) eğilir.)

Altın alma, dua al.

(Altın alma, dua al.)

Aybar kerek - äl kerek, älsiz aybar ne kerek.

(Heybet gerek, hâl gerek, hâlsiz heybet ne gerek.)

Javun (jangur) men cer gögered, duğa menen yel gögered.

(Yağmurla yer gögerir, duayla yurt göğerrir.)

Jer tawsız bolmaydı, el dawsız bolmaydı. (Yer dağsız olmaz, il kavgasız olmaz.)

Jıgılğan üstine judırık.

(Toplananlara yumruk.)

Densawlıq - zor baylıq.

(Sağlık - en büyük zenginlik.)

Qızım sağan aytam, kelinim, sen tında!

(Kızım sana söylüyorum, gelinim sen dinle!)

Özi toysa da, közi toymaydı.

(Kendi doysa da gözü doymaz.)

Sen siylasan kerindi, kuday siylayd berindi.

(Sen hürmet etsen yaşlına, Hüdâ hürmet eder hepinize.)

Siylamasan kerindi, it kemirer basındı.

(Hürmet etmezsen yaşlına, it kemirir başını.)

KAYNAKLAR:

Ahmet BAYTURSINOV, *Şığarmaları*, Almatı, 1989.

Ahmet BAYTURSINOV, *Aq Jol*, Almatı, 1991.

Nergis BIRAY, *Afganistan Kazakları Ağzı*, Gazi Üniv. Sosyal Bil. Enst. (Dan.: Prof.Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN; Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1995.

Prof. Dr. Şükrü ELÇİN, *Halk Edebiyatına Giriş*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981.

Ferhat TAMİR, "Kazak Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*-(Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), IV.Cilt, TKAE Yay., Ankara,i 1998 (3. Baskı).

NOTLAR:

¹ Prof. Dr. Şükrü ELÇİN, *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara, 1981, s.650-651.

² Ahmet BAYTURSINOV, *Şığarmaları*, Almatı, 1989, s. 234-235 ve *Ak Jol*, Almatı, 1991, s. 414.

³ aytay, karbay, kaytay, jartay vs. gibi kelimeler tekerlemelerde kullanılan manasız kelimelerdir.

⁴ Şükrü ELÇİN, *a.g.e.*, s. 662-664.

⁵ Ferhat TAMİR, "Kazak Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı, IV. C.*, s. 423-449.

⁶ Ahmet BAYTURSINOV, *Şığarmaları*, Almatı, 1989, s. 234-235 ve *Aq Jol*, Almatı, 1991, s. 413.

⁷ Bilmecelerin verilisinde, Prof. Dr. Şükrü ELÇİN'in yapmış olduğu gruplandırma esas alınmıştır.

⁸ kıyak: kızılı ve karası olan bir ot çeşidi.

⁹ jiltıldavık, tıklıldavık, pısıldavık: benzetme yoluyla göz, diş, burun yerine kullanılmış kelimelerdir.

¹⁰ Şükrü ELÇİN, *a.g.e.*, s. 684.

¹¹ Ferhat TAMİR, *a.g.e.*, s.426.

¹² Ahmet BAYTURSINOV, *Şığarmaları*, Almatı, 1989, s. 249-250 ve *Aq Jol*, Almatı, 1991, s. 425.